

13. Чухліб Т. Петро Дорошенко / Тарас Чухліб. – К.: Тов. «Атлант ЮЕмС», 2007. – 63 с.

An attempt to violate the problem the state of «maturity» of political elite of cossack Ukraine in a period national revolution is done in the article.

Key words: *cossack petty officer, political elite, Get'manschina, managing minority.*

Отримано: 20.09.2010

УДК 94(477)«1648/1676»:338.2

В. С. Степанков

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676 рр.)

У статті вперше в історіографії робиться спроба з'ясувати спільне і відмінне у діяльності володарів гетьманської булави у сфері економічного життя Гетьманщини.

Ключові слова: *козацька Україна, гетьман, економічна політика, сільське господарство, промисли, ремесло, цехи, місто, село, торгівля.*

Порушена у статті проблема є вельми актуальною, бо, по-перше, її з'ясування дозволить відтворити цілісну картину економічної політики уряду козацької України у роки революції, а, по-друге, вона не знайшла належного висвітлення в історіографії. У працях В. Борисенка, В. Веселаго, В. Голобуцького, І. Крип'якевича, В. Романовського й ін. авторів досліджено лише її окремі аспекти (переважно заходи в економічній сфері Б. Хмельницького), а відтак продовжує залишатися немало дискусійних, а то зовсім не вивчених питань. Торкнуся головніших із них.

Революційний вибух влітку 1648 р., який супроводжувався інтенсивним процесом формування державних інституцій, включив до порядку денного проблеми, що вимагали від Б. Хмельницького свого розв'язання, зокрема, які належали до економічної сфери. І до кінця року пунктирно окреслилися контури економічної політики, очолюваного ним уряду. Насамперед відзначимо, що гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а відтак суворо забороняв полковникам «свавілля чинити, міста палити й руйнувати». Окремі з них (Меджибіж, Львів й ін.) брав під свій захист, визнавав за ними право на самоврядування [9, арк. 196, 270; 11, арк. 121 зв., 126 зв.; 23, с. 67, 654; 25, с. 181; 36, с. 32]. Направду, старшини пильнували, щоб містам, які визнавали владу Війська Запорозького, не завдавалося «найменшої кривди» [39, с. 73-74]. Водночас проводився курс на охорону життя, майна й власності різних груп населення на визволених теренах (інше питання, що, всупереч йому, повстанці вдавалися до погромів і вчиняли вбивства євреїв, католицького духовенства, католиків і православних, котрі підтримували польську владу). Так, починаючи з червня, став на захист майна і землеволодіння православної Церкви, вбачаючи у ній духовну опору українського (руського) суспільства, деяких магнатів і шляхтичів, а також інтересів торгівців і купців [23, с. 54-55, 61, 63, 88, 196, 654; 25, с. 184].

До весни 1649 р. гетьман вважав прийнятним збереження економічних підвалів дореволюційної моделі господарювання на селі, включаючи фільваркове господарство. Тому, уклавши у кінці листопада 1648 р. Замостянське перемир'я з Річчю Посполитою, дозволив шляхті повертатися до маєтків. Однак, враховуючи масштаби спротиву населення, заборонив їй у кінці лютого приїжджати до володінь на тере-

нах утвореної Української держави [23, с. 105]. Виразніше окреслюється курс сприяння реалізації економічних інтересів монастирів; налагоджується функціонування механізму збирання податків з різних прошарків населення до скарбниці (вона водночас була державною й гетьманською). До неї почали надходити прибутки і з державного земельного фонду, промислів, торгівлі й оренд [11, арк. 199 зв.; 13, с. 36; 21, с. 296; 22, с. 134; 24, с. 88-89, 108-109; 46, с. 245-247]. У відповідь на звільнення царем українських торговців і купців від сплати мита на закупівлю у російських містах «хліба і солі і всяких товарів», гетьман розпорядився звільнити від сплати мита російських купців [5, арк. 92; 22, с. 153; 34, с. 136; 36, с. 33-34; 58, с. 386-387]. Припускаємо, що влада надала також усім прошаркам населення необмежене право на торгівлю й заняття промислами [53, с. 73].

Укладення Зборівського (серпень 1649 р.) й Білоцерківського (вересень 1651 рр.) договорів істотно позначилося на економічній політиці Б. Хмельницького. Адже виконання передбачених ними статей про обмеження козацького реєстру відповідно 40 і 20 тис. осіб, прибуття урядників і шляхти до маєтків на теренах козацької України й повернення поспільства у «звике підданство» панам означало реставрацію великого й середнього феодального землеволодіння та ліквідацію дрібного селянського й більшої частини козацького. Розгортання масового спротиву з боку поспільства й нерестрового козацтва спонукало його до маневрування. З одного боку, видавав грізні універсали «бунтівному плебсу», аби розійшовся по домівках й припинив заколоти, з другого, – не вдався до репресій проти нього, перекладаючи на плечі шляхти відповідність за врегулювання відносин з підданими [33, с. 91; 36, с. 27-28; 45, с. 61; 50, с. 208-210; 54, с. 61]. Послідовним був курс захисту економічних інтересів монастирів (Богоявленського, Микольського Пустинного, Михайлівського Золотоверхого й ін.), які отримували млини, нові маєтності й угіддя. Сприяв формуванню фонду державних земель (із короливіщин, володінь шляхти, католицької Церкви тощо), що належали Скарбу Війська Запорозького [46, с. 171-173, 185, 240, 246; 50, с. 216; 53, с. 62].

Ставши на захист міського самоврядування й магдебурзького права, Б. Хмельницький, як промовляє зміст його універсалу про затвердження чернігівського вїта (листопад 1649 р.), взяв під контроль центральної влади процес організації проведення виборів керівників міського уряду («аби порядок бил і справедливост святая множилас...») та їх затвердження. Захищалися міські земельні володіння, власність міщан, їх майно і добробут від зловживань (включаючи збір незаконних податків й поборів) з боку козацьких підрозділів [23, с. 147-180; 40, с. 219; 42, с. 257-258]. В історіографії уже зверталася увага на сприяння урядом Б. Хмельницького розвитку різноманітних ремесел і промислів, насамперед тих, які забезпечували потреби армії у проведенні тривалих воєнних кампаній: виробництво заліза й зброї, включаючи гармати, пороху, селітри, куль, військового спорядження, одягу тощо. Організовується процес централізованих поставок з міст цих товарів (поряд з продуктами харчування й напоями) до військових таборів [12, арк. 19; 30, с. 51-52; 33, с. 95-96; 36, с. 33; 53, с. 71]. Вживалися заходи для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, в якій активну участь брали й представники козацької старшини. Життя і майно купців знаходилися під захистом держави. Укладена, вочевидь, у 1650 р. угода про торгівлю з Османською імперією відкривала для українських купців можливість безмитної торгівлі у її містах, а для турецьких – українські [5, арк. 132, 220; 6, арк. 21; 23, с. 621; 46, с. 208; 58, с. 397].

Постійні воєнні дії, витрати на військо, прийом і відправлення посольств, утримання татарських підрозділів й ін. вимагали чима-

лих коштів. Тому придіялася велика увага організації збору податків (основними з них були «стація» (на військові потреби), подимний й показанщина (від виробництва спиртних напоїв)), які виплачувалися поспільством і козаками, надходжень коштів від оренд і мита. Вони були меншими (особливо податки; розміри оренд знизилися у 1650 р. на 10% [11, арк. 305]) у порівнянні з дореволюційними. Формувався фінансовий апарат, очолюваний гетьманом, котрий видав зібранням коштів до Скарбу. У грошовому обігу ходили польські золоті й талери, російські рублі та єфимки, турецькі леви. Не виключено, що восени 1649 р. гетьман розпочав карбувати українську монету [13, с. 408; 36, с. 34-35; 33, с. 98-99; 46, с. 249-251].

Батозька перемога означувала виборення козацькою Україною незалежності. За таких обставин економічна політика гетьмана стає послідовнішою й менш суперечливою (особливо у сфері земельної власності). Навіть прийняття царської протекції у січні 1654 р. не привело до якихось кардинальних змін у її проведенні. Торкнемося найголовнішого. По-перше, він де-факто визнав результати Селянської війни 1648 – першої половини 1652 рр., що полягали у виборенні селянством особистої свободи, права вступу до козацького стану й приватної власності на землю, якою оволодівали шляхом займанщини. Формується система вільних військових сіл, де проживала більшість постіпства. Правда, відсутність законодавчого врегулювання економічних інтересів селян (вони, як і держава, стали співвласниками землі), таїла загрозу поновлення дореволюційних порядків [55, с. 303-305].

По-друге, утверджується козацька приватна власність на землю, збереження якої гарантувалося умовами договору 1654 р. у формі «козацьких прав і вольностей» лише для 60 тис. реєстровиків. Важливо відзначити, що вона також не була повною й безумовною, бо несла на собі відбиток верховенства корпоративної власності Війська Запорозького, яка тісно перепліталася й часто зливалася з державною. Адже лише за умови виконання військового обов'язку перед державою (Військом Запорозьким) козаки могли володіти нею (як і іншими правами й свободами), інакше – втрачали дане право [54, с. 61].

По-третє, український уряд визнав факт ліквідації великого й середнього феодального землеволодіння (за винятком монастирського), фільваркового господарства, кріпацтва, панщини й майже всього комплексу існуючих до 1648 р. податків, повинностей і поборів тощо, відродженню яких гетьман протидіяв. Вкрай неохоче йшов на підтвердження прав шляхти на володіння маєтками (упродовж 1654–1657 рр. видав лише 4 універсали) й практично не надавав їй нових. Не винагороджував він земельними володіннями «заслужених козаків» і старшин (за підрахунками Т. Яковлевої, з 1648 по 1657 рр. їх одержали лише 7 осіб) [59, с. 60]. Тому не випадково вони (Виговські, Золотаренки, П. Тетеря, Г. Лесницький й ін.) таємно від нього домагалися від царя пожалування грамот на маєтки, якими не могли скористатися, бо, за визнанням П. Тетері влітку 1657 р. у Москві, «у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна» [46, с. 184-188; 50, с. 214]. Водночас продовжував політику сприяння зростанню монастирського землеволодіння: у 1654–1657 рр. 11 монастирів щонайменше одержали 10 універсалів на нові маєтки, 4 – на угіддя і 8 – на млини й млинарські кола [54, с. 62].

Отже, у середині XVII ст. у системі аграрних відносин стався грандіозний переворот: ліквідується велике й середнє феодальне землеволодіння (1657 р. у її лівобережній частині шляхті, старшинам і монастирям належало всього 7,4% поселень [59, с. 425-427], а по всій території, вочевидь, не більше 2-3%). Основним економічним осередком господарського розвитку козацької України стало вільне селянське

й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній власності (сумісній з державою) на землю, чого не спостерігалося у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії).

Як і раніше, Б. Хмельницький підтримував міське самоврядування й економічне життя міст. Деякі з них одержали охоронні універсали, а їхні жителі різноманітні пільги (Київ, Ніжин, Слуцьк, Козелець). Надавалася допомога у їх розбудові, зміцненні обороноздатності [23, с. 291-292, 460-461, 468-469, 539-540, 659-663]. Після прийняття царської протекції не лише не перешкоджав міщанам Переяслава, Києва, Ніжина, Чернігова й Козельця домагатися підтвердження магдебурзького права й окремих пільг, але й сприяв їм у цьому [42, с. 258; 56, с. 38-39, 69]. І все ж, попри заходи гетьмана, полкові й сотенні органи влади нерідко прагнули підпорядкувати собі магдебурзьке й ратушне самоврядування, обкладали міщан податками й поборами, що, зрозуміло, викликало в останніх невдоволення [46, с. 206-207; 57, с. 34-35].

Проводилася політика підтримки розвитку ремесла, промислів і торгівлі. Робилися спроби поліпшувати функціонування цехів [23, с. 275, 539, 547; 53, с. 71]. Утверджуються права власне українських ремісників, котрі перестали зазнавати утисків за релігійною чи національною ознакою. Не існувало перешкод для занять різноманітними промислами, що, безперечно, було на руку запорожцям, городовим козакам, міщанам й заможнім селянам. Правда, державний Скарб взяв під контроль виробництво і продаж горілчаних напоїв у містах, віддаючи їх в оренду магистратам [23, с. 317; 46, с. 206; 53, с. 71-72].

Всіляко сприяючи розвитку торгівлі, Б. Хмельницький розвивав торгівельні відносини з різними регіонами України [23, с. 564]. Заохочуючи зовнішню торгівлю, він, зіткнувшись з проблемою нестачі коштів, у травні 1654 р. розпорядився встановити мита на товари іноземних купців (визначаючи конкретні розміри тарифів), скасувавши привілеї на безмитну торгівлю [23, с. 343; 36, с. 34; 46, с. 248]. Не відбувалося змін у функціонуванні витвореної системи збору податків й фінансів. Всупереч договору 1654 р., уряд не пішов на збір податків для платні 60 тис. реєстровиків, запобігаючи зростанню податкового тиску на населення. Останнє, включаючи козаків, виплачувало їх частіше всього на військові потреби [7, арк. 30; 17, с. 744-745; 19, с. 308]. Припускаємо, що скарбниця у значній мірі (якщо не наполовину) поповнювалася надходженнями прибутків від промислів, оренд, торгівлі, митних зборів. Є відомості за осінь 1652 р. про карбування гетьманом грошей, які потрапили й на сторінки «Gazette de France» [4, арк. 148; 46, с. 251]. Чи справді в середині XVII ст. козацька Україна мала свої гроші судити важко. Потрібен пошук переконливіших аргументів на користь думки про їх існування.

Економічна політика наступника Богдана Великого Івана Виговського до укладення Гадяцького договору (вересень 1658 р.) в основному проводилася у руслі попереднього часу. Т. Гаїрова-Яковлева спростувала поширену в історіографії думку про помітне зростання за його гетьманування старшинського й шляхетського землеволодіння. Спостерігалося тільки неухильне збільшення кількості монастирських маєтків [28, с. 51-98; 59, с. 61-62, 417-418]. Новим явищем стало поширення оренд, дозвіл козакам займатися виробництвом і безмитною торгівлею спиртними напоями, обмеження запорожців у заняттях промислами, намагання поновити шляхетське землеволодіння на територіях Подавського й Миргородського полків [14, с. 35-36; 15, с. 187; 16, с. 801-802; 18, с. 40, 82; 41, с. 110, 128; 59, с. 91-92]. Укладення Гадяцького договору з Річчю Посполитою (вересень 1658 р.) ознаменувало поворот до відновлення шляхетського землеволодіння і королівщин, кріпацтва й інших форм феодальної залежності, що існували до

1648 р., а також виокремлення з козацької спільноти групи феодалів-землевласників [29, с. 33-40; 41, с. 352-375; 52, с. 311-312]. У сферах ремесла, промислів, торгівлі та міського самоврядування проводилася політика їх підтримки й розвитку.

Більшість козаків і старшин виступила проти умов даної угоди й у вересні 1659 р. гетьманом обирається Юрій Хмельницький. Його економічна політика втрачає самостійність, бо гетьман змушений був дотримуватися умов укладених договорів з Московією (у Переяславі у жовтні цього ж року) й з Річчю Посполитою (жовтень 1660 р. у Чуднові). Відповідно умов першого з них, російські посли й посланці одержали право, проїжджаючи українські міста, без відома гетьмана брати у міщан «корми і підводи» [31, с. 153-154; 37, с. 219]. Чуднівський договір поновлював статті Гадяцького, що торкалися повернення шляхті маєтків. Всіляко підтримуючи зростання монастирського землеволодіння (за підрахунками Н. Савчук, упродовж 1659–1662 рр. було видано 16 універсалів 11 монастирям), Ю. Хмельницький, як і його батько, не поспішав винагороджувати шляхту й старшину маєтками [28, с. 129-184; 48, с. 133-139]. Намагався також захищати міщан і торговців від зловживань місцевої державної адміністрації, а у Правобережжі – здирств з боку розгашованих на постій жовнірів. Восени 1659 р. взяв під захист грецьких купців, котрим дозволив безмитну торгівлю й надав право судитися за своїми законами. Наступного року дозволив «торговим людям» Києва безмитно торгувати на теренах Гетьманщини [20, с. 247, 272, 310, 319; 28, с. 133-135, 161].

Курс на реставрацію дореволюційної моделі соціально-економічних відносин викликав потужний спротив з боку лівобережної старшини й козацтва, котрі вийшли з-під підпорядкування владі Ю. Хмельницького. Адже вони усвідомлювали, що повернення до складу Польщі позбавить більшість із них завойованих прав і свобод [38, с. 238]. Так окреслилися політичні контури розколу (по Дніпру) козацької України на дві гетьманщини. Не допустивши відродження феодальної земельної власності, наказний лівобережний гетьман Яким Сомко й полковники сприяли розвитку козацького господарства, зростанню монастирського землеволодіння, торгівлі, надавали пільги окремими цехам, обстоювали інтереси купців, не підтримували дій російських воєвод, спрямованих на впровадження до грошового обігу російських мідних монет. Водночас допускали зростання податків і поборів з посіпльства, орендної платні тощо [28, с. 197-212; 37, с. 363-366, 385-387; 60, с. 287, 291-293].

Прихід до влади на початку 1663 р. Павла Тетері не вніс помітних коректив до економічної політики, яку проводив Ю. Хмельницький. Всебічна підтримка монастирського і козацького землеволодіння, намагання врегулювати порядки і розміри стягнення мита з іноземних товарів, невдалі спроби захистити міщан від здирництва жовнірів перепліталися з послідовним курсом на підтримку поновлення шляхетського землеволодіння й королівщин. Останній аспект викликав масовий спротив посіпльства й нерестрових козаків, внаслідок якого, влітку 1665 р. втратив булаву. Вона переходить до рук Петра Дорошенка [3, арк. 29; 4, арк. 193; 28, с. 219-249; 35, с. 144-177].

З обранням у червні 1663 р. гетьманом Лівобережжя Івана Брюховецького економічна політика лівобережної старшини характеризується приділенням більшої уваги захисту майнових (включаючи маєткові) інтересів власне її, покозаченої шляхти й заможного козацтва. Можливо зароджується практика передачі їм «на ранг» млинів. Надаються володіння монастирям; помітнішою стає оборона прав міщан на самоврядування (Київ, Ніжин, Чернігів, Козелець, Погар тощо); оберігалися права іноземних купців [27, с. 18; 28, с. 285-343]. Воднораз

укладені в грудні 1663 р. Батуринські статті з Росією передбачали запровадження царської монополії на торгівлю вином і тютюном (їх не можна було українським купцям вивозити до Росії), заборону продажу хліба на Правобережжя й утримання російських воєнків коштом українського населення [37, с. 411-413; 60, с. 359-362]. З початку 1665 р. гетьман повів курс на ліквідацію магдебурзького права й підпорядкування міщан гетьманській владі, котрі мали виплачувати усі податки до державної скарбниці. Однак, під тиском царя змушений був скасувати його [47, с. 416-418; 60, с. 435-436].

Підписання Московського договору (листопад 1665 р.) істотно змінювало економічну політику українського уряду. Адже тепер, поперше, податки з населення мали збиратися не українськими урядовцями, й воєводами і не до гетьманської, а до царської скарбниці й, по-друге, з-під повноважень гетьманської влади вилучалося неказячке заселення міст і сіл [28, с. 266-272; 44, с. 303-309; 60, с. 472-476]. Спроба реалізації цих нововведень, яка супроводжувалася переписом селян і міщан, фіксацією їх соціального й майнового становища, площ обробленої землі й норм оподаткування, викликала у них масовий спротив, що переріс у першій половині 1668 р. у повстання. Воно завершилося перемогою й сприяло возз'єднанню Лівобережної гетьманщини з Правобережною під владою П. Дорошенка [49, с. 292-295]. Хоча росіяни спромоглися повернути Лівобережжя під владу царя, однак, відповідно до Глухівських статей (березень 1669 р.), змушені були відмовитися від запровадження у ній «власної податкової та адміністративної системи» [28, с. 458-474; 31, с. 193].

Заходи нового гетьмана Дем'яна Многогрішного в економічній сфері відзначалися наступними рисами. Так, помітно зросла кількість універсалів старшинам, покозаченій шляхті, «військовим товаришам» і священникам про підтвердження їхніх маєтків і сільськогосподарських угідь та надання нових, прав на користування млинами та їх будівництво, розбудову слобід. Ймовірно, саме за нього започатковується як процес формування рангового тобто тимчасового («до ласки військової») землеволодіння. Стрімко збільшувалася кількість маєтків монастирів і духовенства. Пришвиджуються темпи феодалізації старшин і заможних козаків, що супроводжувалася втратою селянами вільних військових поселень своїх прав й свобод [28, с. 482, 489, 491-494, 498-520, 522-525, 527-531, 532-533, 535-560, 561-563; 32, с. 102]. Підтримував міське самоврядування (Стародуб, Погар), задовольняючи економічні інтереси міської адміністрації, звільняв міщан від виконання повинностей, сплаати податків і мита за перевезення товарів тощо (Київ, Переяслав, Короп, Оржиця) [28, с. 478, 480-482, 487-491, 495-498, 521-522, 526, 531-532, 534, 560, 563-564].

Початковий період гетьманування Івана Самойловича (1672-1676 рр.) став продовженням курсу свого попередника. Відбувалася у таких же (а, можливо, й більших) масштабах роздача маєтностей і сільськогосподарських угідь та млинів предстваникам соціальної еліти й монастирям, проходило становлення рангового землеволодіння, обстоювалися інтереси магистратів (Стародуб, Чернігів, Прилуки, Ніжин) й міщан Стародуба, Києва, Ніжина й ін. (звільнення від поборів, стацій, торгового мита, виконання повинностей, надання прав на вільну торгівлю збіжжям тощо). Отримували пільги українські й іноземні купці, було визначено право останніх й встановлено розміри мита на їхні товари [28, с. 622-713].

Економічна політика Петра Дорошенка у Правобережжі мала як спільні, так і несхожі риси у порівнянні з кроками у цій сфері лівобережних володарів булави. Так само обстоював економічні інтереси

монастирів і духовенства, сприяв зростанню їхнього землеволодіння [28, с. 398, 402-406, 408, 410, 411-414, 415-417, 419-433, 435-437]. Взявши під захист наставську шляхту [28, с. 401-402], він не надавав ні їй, ні іншій покозаченій шляхті жодних маєтків і сільськогосподарських угідь. Не отримували їх і правобережні старшини й заслужені козаки. А відтак не відбувалося, на відміну від Лівобережжя, феодалізації соціальної еліти. Водночас послідовно обстоював права й вольності козаків у відносинах з Річчю Посполитою, не допускав повернення до маєтків шляхти, старост й урядників. Поспільство продовжувало користуватися соціально-економічними завоюваннями Селянської війни: особистою свободою, власністю на землю, відсутністю феодальної залежності, правом займатися промислами, ремеслами й торгівлею [1, арк. 60 зв.; 2, арк. 40; 26, с. 5-6; 51, с. 89-90].

Через брак джерел украї важко охарактеризувати його політику стосовно міст. Маємо підстави стверджувати, що захищав їх населення від постойів жовнірів, намагався обмежувати свавілля татар, деякі з-них (як наприклад Оржицю) брав під свою оборону. Від польського уряду домагався урівняння у правах православного населення українських міст (на землях, що входили до складу Речі Посполитої) з польським, включаючи його участь у функціонуванні магістратів [1, арк. 59; 28, с. 384, 414-415; 43, с. 295]. Сприяв розвитку торгівлі з Лівобережжям, українськими землями, що заишлася в складі Речі Посполитої, Молдовою й іншими країнами. В умовах жахливого спустошення краю й великих витрат на утримання створеного постійного війська (6-8 тис. осіб), виплат кримським союзникам, прийом і відправлення посольств спромігся налагодити регулярний збір податків до скарбниці (їх розміри були оптимальними для населення), внутрішнього й зовнішнього мита, а 1668 р. організував у Торговиці карбування срібної монети [9, арк. 213; 10, арк. 12; 43, с. 107, 668-669].

Отже, підвалини економічної політики українського уряду у період революції були закладені Б. Хмельницьким. Вона відзначалася гнучкістю й носила в цілому прогресивний характер, хоча з кінця 60-х рр. у Лівобережжі помітною стає тенденція до феодалізації земельної власності, функціонування господарського життя й системи соціальних відносин у цілому.

Список використаних джерел:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф. 4. – Спр. № 25. – 314 арк.
2. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф. 559. – Спр. № 317.
3. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф. 559. – Спр. № 467.
4. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф. 559. – Спр. № 3036. – 643 арк.
5. Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 7. – 433 арк.
6. Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 23. – 441 арк.
7. Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 54. – 353 арк.
8. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. – Спр. № 2105. – 374 арк.
9. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. – Спр. № 2576. – 666 арк.
10. Державний архів у Кракові. – Ф. 452. – Спр. № 372. – 462 арк.
11. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 225/II. – 425 арк.
12. Центральний державний історичний архів України (Київ). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 32. – 32 арк.
13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1862. – Т. III. – 604 с.
14. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т. IV. – 4 + 276 с.
15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. VII. – IV. – 398 с.
16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. IX. – 546 с.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. XI. – 820 с.

18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1892. – Т. XV. – 462 с.
19. Акты Московского государства. – СПб., 1899. – Т. II. – 773 с.
20. Акты Московского государства. – СПб., 1901. – Т. III. – 674 с.
21. Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV. – 602 с.
22. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. II. – 559 с.
23. Документи Богдана Хмельницького (1648–1658). – К., 1961. – 740 с.
24. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – 512 с.
25. Мьщык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. тр. – Днепрпетровск, 1980. – С. 175-185.
26. Мищик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 2-11.
27. Мищик Ю. 3 документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 3-34.
28. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1686). – К.: Львів, 2004. – 1086 с.
29. Pakta hadyjackie autentyczne 6/16 Septembris 1658 postanowione (transkrypcja i opracowanie Piotr Borek, na podstawie rkpsu 402 IV Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. – S. 281-305) // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury. – Kraków, 2008. – S. 33-40.
30. Белокуров С. Арсений Суханов: Исследования. – М., 1891. – Ч. 1. – 345 с.
31. Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006. – 255 с.
32. Бутич І. Пам'ятка до історії українського дипломатарію // Український археографічний щорічник. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – С. 99-104.
33. Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956. – С. 85-101.
34. Визвольна війна 1648–1654 рр. і воз'єднання України з Росією. – К., 1954. – 329 с.
35. Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 195 с.
36. Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації // Укр. іст. жур. – 1979. – № 1. – С. 25-35.
37. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – 533 с.
38. Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все Військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 237-264.
39. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – 191 с.
40. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – 869 с.
41. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. X. – 393 с.
42. Гурбик А. О. Миське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури: У п'яти томах. – К., 2003. – Т. 3. – С. 239-263.
43. Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 711 с.
44. Зингорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.
45. Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. II. – 615 с.
46. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – Вид. друге, випр. і доп. – 405 с.
47. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. ст. – М., 1954. – С. 395-420.

48. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.) – Кам'янець-Подільський, 2001. – 236 с.
49. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.): Україна кризь віки. – К., 1999. – Т. 7. – 351 с.
50. Смолій В. А., Степанков В. С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 73–132.
51. Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 118 с.
52. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009. – 447 с.
53. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К., 1996. – 151 с.
54. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. – К., 1990. – С. 52–65.
55. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 263–314.
56. Швидько А. К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII – середина XVIII в.) – Днепропетровск, 1983. – 83 с.
57. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – 91 с.
58. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – 500 с.
59. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 447 с.
60. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – 644 с.

In the article first an attempt to find out general and excellent in activity of possessors of hetman mace in the field of economic life of Get'manschini is done in historiography.

Key words: *cosack Ukraine, hetman, economic policy, agriculture, trades, handicraft, workshops, city, village, trade.*

Отримано: 15.03.2010

УДК 94(477)«10/13»+355.4

С. В. Терський

ВОЛИНСЬКА ДІЛЯНКА ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНОГО ШЛЯХУ «ІЗ ХОЗАР У НЕМЕЦЬ» У Х-XIII ст.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

У статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект формування мережі військово-стратегічних шляхів «Схід-Захід» на Волині. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу їх роль в системі трансконтинентальних зв'язків Східної Європи та у формуванні території та оборонної мережі Волинського князівства.

Ключові слова: *археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Волинське князівство.*

Роль військово-стратегічних шляхів у розвитку регіонів та держави в цілому важко переоцінити. Серед шляхів, які з'єднували Русь із Заходом провідне місце завжди належало тим, які проходили через Волинь. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів.